

ՄԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԽԱՂԵՐԻ ՎՐԱՑԵՐԵՆ  
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

*Բանայի բառեր – Մայաթ-Նովա, Լևոն Մելիքսեթ-Բեկ, Գիլի Շահնագար, Ջեզվա Մեղուլաշվիլի, Բանաստեղծ, գրականություն, թարգմանիչ, թարգմանություններ, ժողովածու, հայերեն, վրացերեն*

Հանճարեղ բանաստեղծ, երգիչ, երգահան Մայաթ-Նովայի գրական ժառանգության ուսումնասիրությունն ունի շուրջ 170 տարվա պատմություն: Այդ ընթացքում նրա մասին ստեղծվել է պատկառելի գրականություն Այսրկովկասի, Խորհրդային Միության և բազմաթիվ այլ ժողովուրդների լեզուներով: Թարգմանության ասպարեզում ևս արձանագրվել են զգալի ձեռքբերումներ: Նկատի ունենք խաղերի թարգմանություններն ու հրատարակությունները՝ վրացերենից ու թուրքերենից՝ հայերեն, հայերենից ու թուրքերենից՝ վրացերեն, հայերենից ու վրացերենից՝ ադրբեջաներեն, բնականաբար նաև՝ ասիական ու եվրոպական այլ լեզուներով: Ամենայն հավանականությամբ դրանք ապագայում կունենան իրենց շարունակությունը: Ներկա հոդվածում ցանկանում ենք անդրադառնալ հայերենից վրացերեն թարգմանությանը, որն իրականացվել է մի քանի տարի առաջ:

Հայերենից վրացերեն թարգմանությանն առաջիններից մեկը ձեռնամուխ է եղել ականավոր կովկասագետ Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը (1890-1963), որը նախ հետազոտական աշխատանքներ է իրականացրել երգչի կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ<sup>1</sup>, այնուհետև վրացերենի է փոխադրել և առանձին գրքով լույս ընծայել հայերեն խաղերի ժողովածուն<sup>2</sup>:

Թարգմանիչը «Մայաթ-Նովայի ստեղծագործության գրական-ժողովրդական ակունքները» ներածականում գրում է խաղերի ուսումնասիրության պատմության, տաղաչափական համակարգերի, վրացերեն թարգմանելու

<sup>1</sup> Ելիքտ-Յեցի Լ., սաիտնոցաս Վինառնա, քրիտիկուլ-Յիոգրաֆիուլի ԵՂիլդեՅի. քարտուլի Վիգնիս ԳամոցեՅա. Թֆիլիսի, 1930, *Միսիցե*. սաիտնոցաս ՅեժոՅիլդեՅիս Լիտերատուրուլ-Յալբուրի ՎյարոՅի, „Լիտերատուրուլի ՄեժկվիդրոՅա“, Թֆիլիսիս Մնիցերսիտեթիս ԳամոցեՅա, Թֆիլիսի, 1935, I, ԳՅ. 232-256, *Միսիցե*. Իոանն ՅեղաՅիլի ԼոՄՅեթՄի Դա սաիտնոցա, „ՏաքարտեՅեղոս ՄՄՅեթՄիս ՄոաՄՅե“, ԹՅիլիսի, 1936, IX, ԳՅ. 121-135.

<sup>2</sup> սաիտնոցաս ԼոՄՅեթ ՄեՅետա Տրուլի քրեՅեթուլի. ԹարգՄնիլի ՎարիանտեՅիտ, ՎինասիտեՅեղաՅա-ՄեՅաՅեթիտ, ՄեՅնիՅՅնեՅիտ Դա ԼեՅիկոն-ՏաՅիլեթիտ քրոՅ. Լեօն Մեղիլքտ-Յեցիս Միեր. Թֆիլիսիս Մնիցերսիտեթիս ԳամոցեՅեթլոՅա, Թֆիլիսի, 1935.

միտումների և իր թարգմանական սկզբունքների մասին: Նա վերականգնել է երգերի որոշ տողեր, բառեր, հայ աշուղական պոեզիայում պահպանել է նաև օտար դավանաբանական միջավայրից վերցված խորհրդանիշերն ու կերպարները, բնագրի երգերի ժամանակացույցները, բծախնդրորեն ներկայացրել է հեղինակային ծանուցումները, հնարավորինս պահպանել տաղաչափական ձևերը, կազմել, ծանոթագրել է հատուկ անունների ցանկ, նույնիսկ որոշ խաղերի տողատակերում նշել, թե ռուս բանաստեղծներից ովքեր են այդ խաղերից թարգմանել ռուսերեն և որտեղ ու երբ են տպագրել: Վերջին տեղեկությունները մասնավորապես վերաբերում են Վալերի Բրյուսովի (1873-1924)<sup>1</sup> և Ն. Յ. Շարթի<sup>2</sup> թարգմանություններին:

Բնագրերի և թարգմանությունների չափը, հանգն ու ռիթմը (վանկերի քանակով հանդերձ) ցույց տալու համար Լ. Մելիքսեթ-Բեկը աշխատանքին կցել է նաև հատուկ աղյուսակ (էջ 11-12), համեմատել Մայաթ-Նովային պատկանող (1765 թվակիր A)<sup>3</sup> և բանաստեղծի Օհան որդու անունով հայտնի (1823 թվակիր B)<sup>4</sup> դավթարների նյութերը:

Լ. Մելիքսեթ-Բեկի թարգմանությունների հիմքում ընկած են այն տաղերը, որոնք ընդգրկված են անվանի գեղարվեստագետ Գարեգին Լևոնյանի (1872-1947) կազմած ժողովածուում<sup>5</sup> և դասավորված գրականագետի հրատարակությունում ընդգրկված հերթականությամբ (1-60):

Մայաթ-Նովայի մասին աշխատություններ հրատարակելուց հետո Լ. Մելիքսեթ-Բեկը տպագրել է մի քանի հոդված ևս, որոնց մեջ ճշգրտել է հայերեն և վրացերեն խաղերի անհասկանալի որոշ բառեր ու տողեր: Նրա աշխատանքը թեև բավարարում է ստույգության պահանջները, բայց որպես գեղարվեստական գործ ավելի «գիտական, բանասիրական» թարգմանություն է: Այդուհանդերձ առաջաբանը, ծանոթագրությունները, բառարանը վրաց ընթերցողների համար եղել են անմահ երգչի հայերեն խաղերն ընկալելու բանալի, իսկ թարգմանիչների համար՝ գիտական ուղեցույց:

Մայաթ-Նովայի հայերեն խաղերը վրացերեն թարգմանելու և առանձին գրքով հրատարակելու աշխատանք ձեռնարկել է նաև հայ պոեզիայի, արձակի և դրամատուրգիայի նշանավոր թարգմանիչ, թբիլիսահայ բանաստեղծ Գիվի Շահնազարը, որի աշխատանքներում նկատելի են թարգմանչի բարեխղճությունը, Մայաթ-Նովայի հանդեպ նրա խորին ակնածանքն ու

<sup>1</sup> Տե՛ս «Поэзия Армении», Москва, 1916:

<sup>2</sup> Տե՛ս «Армянские поэты», Саратов, 1916 (*նույնը՝* Тифлис, 1917):

<sup>3</sup> Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ֆ. Մայաթ-Նովայի, թիվ 1:

<sup>4</sup> Տե՛ս ԽՍՀՄ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի Սանկտ Պետերբուրգի բաժանմունք, վրացական ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր H-21:

<sup>5</sup> Տե՛ս **Մայաթ-Նովա**, Հայերեն խաղերի լիակատար ժողովածու, ներածական տեսությամբ, ծանոթագրություններով, բառարանով և խմբագրությամբ Գ. Լևոնյանի, Երևան, 1931:

անանց սերը: Նա թարգմանել է 40 խաղ, որոնք գրեթե բնագրային արժեք են. յուրաքանչյուր բառ ու տող ճիշտ է հնչում վրացերեն: Բովանդակային առումով աչքի զարնող փոփոխություն գրեթե չկա. իմաստը, ոճը, հուզականությունն ու արտահայտչականությունը, հանգերն ու չափը հիմնականում պահպանված են<sup>1</sup>: Առհասարակ նրա էսսեները և հայոց չափածոյից, արձակից, դրամատուրգիայից կատարած թարգմանությունները հայ և վրաց գրականությունների առնչությունների լուսավոր էջերից են:

Գ. Շահնագարը հատկապես հասուն տարիքում է միահյուսել հայոց և վրաց լեզուների իմացությունը: Ուսանողական տարիներին ավելի է խորացրել երկու ժողովուրդների գրականության ու մշակույթների, բարբառների, բարքերի ու սովորույթների գիտելիքները, յուրացրել ազգագրությունը, որ թարգմանության համար կարևորագույն գործոններից է, ամբարել է տեսական հսկայական գիտելիքներ<sup>2</sup>: Նա թե՛ թարգմանելու և թե՛ բանաստեղծելու բնատուր շնորհ ունի: Լինելով բնիկ թբիլիսցի՝ այդ քաղաքի բազմալեզու խոսվածքներին ու բարբառներին նա մանկուց է հաղորդակցվել և դրանք ուսումնասիրել: Գ. Շահնագարի 85-ամյակի առիթով Վրաստանի ղեկավարության ուղերձում կարդում ենք. «Նարեկացի, Քուչակ, Սայաթ-Նովա, Իսահակյան, Վահան Տեյյան, Եղիշե Չարենց, Համո Սահյան, Վահագն Դավթյան, Սիլվա Կապուտիկյան-ահա այն դասականների ոչ լրիվ ցանկը, որոնց ստեղծագործությունները վրացերեն է թարգմանել Գիվի Շահնագարը: Հայ բանաստեղծներից նրա թարգմանությունների տեքստերով վրացի կուպոզիտորները գրել են երգեր, որը եզակի երևույթ է: Իսկ Կովկասի ժողովուրդների սիրելի Սայաթ-Նովան, ում վրացիներն անկեղծորեն համարում են նաև իրենցը, այդպիսին է դարձել Գիվի Շահնագարի ջանքերով»:

Անդրադառնանք մեկ այլ՝ թվով երրորդ թարգմանության ևս՝ բնաբան ընտրելով Պարույր Սևակի մի առիթով արտահայտած հետևյալ միտքը. «Տեղը չէ և տեղին չէ ծանրանալու մի այնպիսի կարևոր հարցի վրա, որպիսին է Սայաթ-Նովայի խաղերի ռուսերեն թարգմանությունների ինչպիսիությունը: ... Այս հարցի շուրջ կարելի է գրել մի ծավալուն աշխատություն, որը, ցավ ի սրտի, չի լինի **դրվատական և ուրախառիթ**»<sup>3</sup> (ընդգծումը – Հ. Բ.): Սույն թարգմանությունը գնահատելու համար մեջբերված խոսքը կարելի է շրջել և ընդգծել, որ այս պարագայում այն **տեղին է և դրվատական**, որովհետև

<sup>1</sup> Տե՛ս **ՆՎՍՏՈՒՆՆԵՐ**, Երևան, 2011:

<sup>2</sup> Գ. Շահնագարը 1952 թ. ավարտել է ԹՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի հայագիտության բաժանմունքը: Նրա թարգմանչական գործունեության մասին առավել մանրամասն տե՛ս **ՃԻՄՆԱԿՆԵՐ** 39, Նոթիտ գասեոզոսնեբուլի տարգմանի, „Լուցերաբուրլուո ԳՅԵՈՒ“, 19 Նեյեթեմբերո-2 Օյեթեմբերո, Թբիլիսի, 2014, N 17, **Բայրամյան Հր.**, Հայրենների վրացերեն թարգմանության շուրջ // «Հայագիտության հարցեր» (այսուհետև՝ «ՀՀ»), 2014, թիվ 3, էջ 142-151:

<sup>3</sup> **Սևակ Պ.**, Սայաթ-Նովա, Երևան, 1987, էջ 383:

Մայաթ-Նովայի հայերեն խաղերը վրացերեն թարգմանությամբ ներկայացնող այս աշխատանքը հարկ է դասել առավել հաջողվածների շարքում:

Խոսքը թարգմանիչ Ջեզվա Մեդուլաշվիլի մասին է, որը Թբիլիսիի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի հայագիտության բաժանմունքում սովորելու տարիներին ուսումնասիրել է ոչ միայն հայ միջնադարյան, այլև նոր և նորագույն գրականությունը, հայ ժողովրդի պատմությունն ու մշակույթը, ավանդություններն ու կենսակերպը: Հենց այդ ժամանակից նա փորձել է Մայաթ-Նովայի հայերեն, նաև թուրքերեն խաղերի լավագույն նմուշները մատչելի դարձնել վրաց ընթերցողին:

Մայաթ-Նովայի ժողովածուի<sup>1</sup> հանձնարարական ծանոթությունը հավաստում է, որ նրա գրական ժառանգության շուրջ երկու հարյուր խաղի տեքստերը ընտրել, խմբագրել, հայերենից ու թուրքերենից վրացերեն թարգմանել, առաջաբան, բառարան կցել և հրատարակության է պատրաստել Ջ. Մեդուլաշվիլին: Ներածականում թարգմանիչը ծանոթացնում է ժողովածուի կառուցվածքին, աշուղական երգարվեստի խորհրդավոր ծալքերին, եռալեզու<sup>2</sup> խաղերի՝ որպես եզակի երևույթին: Ի դեպ, նա ավելի միասնական է ներկայացնում բնագրերը, հայերենը՝ հայերեն հանդիպադրությամբ, թուրքերենը՝ ադրբեջանական տառադարձությամբ: Դա ընտրված է հատուկ նպատակով. վրաստանաբնակ կովկասյան թուրք-թաթար-ադրբեջանցի հորջորջվող բնակիչներից շատերը, ապրելով հարևանությամբ, գրեթե կողք կողքի, իրենց մայրենիից և վրացերենից բացի, տիրապետում են նաև հայոց լեզվին, ինչպես և հայերը՝ ադրբեջաներենին, ուստի նրանց հնարավորություն է ընձեռվում պատկերացում կազմելու բնագրերի ձևի և բովանդակության մասին, համեմատելու թարգմանության հետ:

Ժողովածուի առաջին բաժնում ընդգրկված են վրացերեն բոլոր 34 խաղերը, երկրորդում՝ հայերեն 39 խաղերը, երրորդում՝ թուրքերեն 24, ինչպես նաև հեղինակի քառալեզու (վրացերեն, պարսկերեն, թուրքերեն, հայերեն)

<sup>1</sup> **საოთ-ნოვა, Մայաթ-Նովա, Sayat-Nova**, თბილისი, 2005.

<sup>2</sup> Եռալեզու, այսինքն՝ երեք ժողովրդի գրականության ներկայացուցիչ, քանզի մեծ բանաստեղծը նոր դարագլուխ է բացել հայ, վրաց և թուրքական գեղարվեստական մտածողության մեջ, մնայուն արժեքներով հարստացրել այդ ժողովուրդների միջնադարի չափածոն ու հատկապես աշուղական երգարվեստի անդաստանը: Թերևս այս իրողության շնորհիվ է, որ հայ հանձարին նրանք համարում են նաև իրենցը: Վկայենք մեր ժողովրդի արժանահավատ բարեկամներից մեկի՝ ականավոր գրող, մեծ մարդասեր Նոդար Դումբաձեի՝ սայաթնովյան Վարդատոնի հերթական արարողության ժամանակ 1981 թ. մայիսին ունեցած ելույթից մի հատված. «Երեք հարյուր տարի է՝ երեք ազգերս ցանկանում ենք մեր մեջ բաժանել Մայաթ-Նովային, բայց չենք կարողանում, քանզի նա՝ Կովկասի այդ որդին, մեկն է, բայց իր մեջ ամփոփում է մեր երեք ժողովուրդների մաքրամաքուր հոգին, միսն ու արյունը: ...Մեկ այլ ազգի մեջ հազիվ թե գտնվի ավելի դեմոկրատ, ավելի ժողովրդական, ընդհանուրի կողմից առավել սիրված ու ճանաչում գտած այնպիսի երգիչ, ինչպիսին Մայաթ-Նովան է: Իսկ դա հանձարեղության առաջին նշանն է ու բնորոշ հատկանիշը» (**Դումբաձե Ն.**, Ընտիր երկեր երկու հատորով, Երևան, 1987, հ. 2, էջ 523):

միակ՝ «...Տանեն դուս արած» խաղը, ընդհանուր առմամբ՝ 98 խաղ: Հայերեն գործերից են «Քամանչա» հանրահայտ տաղերգը, անգուգական «Պատկիր-քրդ դալամով քաշած», «Թամամ աշխար պըտուտ էկա» տաղերը, սիրային գլուխգործոցներ՝ «Առանց քիզ ինչ կօնիմ...»-ը, «Մէջումի պէս կորավ յարբս»-ը, «Աշխարումըս ախ չիմ քաշի...»-ն, հասարակական ցավերն ու հոգսերը խարազանող «Աշխարըս մե փանջարա է...», «Դուն է՛ն գլխէն...», քրիստոնէական բարոյախոսության բարձրարժէք «Արի ինձ ա՛նգաճ կալ...»-ը, համամարդկային խոհախրատական «Արի համով դուլուդ արա...»-ն, մուխամազների գլուխգործոց, խոր իմաստ ու զգացմունք բովանդակող «Քանի վուր ջանիմ»-ը, սիրահար բանաստեղծի ու սոխակ վարդի զուգադիր հոգնիճակ, խոր հույզեր ու արտահայտչականություն արտահայտող «Ուստի՛ կուքաս, դա ըիբ բլբուլ»-ը և համամարդկային արժէք ունեցող այլ քերթվածներ:

Առաջաբանում, որը նույնպէս եռալեզու է՝ վրացերեն, հայերեն և թուրքադրբեջաներեն, Ջ. Մեղուլաշվիլին հավաստում է, որ կատարել է որոշ վերծանումներ, լրացումներ, իմաստային և ոճական ուղղումներ, տեքստերը խմբագրել, ներկայացրել է հայտնի ձեռագրերի և տպագիր հրատարակությունների համեմատության-հանրագումարի հիման վրա<sup>1</sup>: Նա նաև նշում է, որ սայաթնովագիտության մեջ դեռևս շատ են «սպիտակ բծերը», որոնք պետք է լրացնեն հետազոտողները: Ջ. Մեղուլաշվիլին մտադիր չէ սպառված համարել մեծ գուսանի կյանքի ու գործունեության ուսումնասիրության մեջ լուծում պահանջող բոլոր խնդիրները, թեև դրանց վերաբերյալ ունի իր կարծիքն ու հիմնավորումը: Նա պարզապէս փորձել է հնարավորության սահմաններում վիճելի և դեռևս չուսումնասիրված փաստերի հաշվառումով հանրագումարի բերել որոշ հարցեր և ընդհանուր բնույթի տեղեկություններ ներկայացնել վրաց հանրությանը, քանզի ժողովածուն՝ որպէս փոքրիշատե համապատկեր՝ շատ ավելի ուղղված է հենց վրաց ընթերցողին: Այնպէս որ, խաղերի սույն ժողովածուի հրատարակությունը չի «հավակնում ո՛չ վերջնական, ո՛չ էլ գիտական-բանասիրական մտայնության»<sup>2</sup>:

Աշխատանքն արժևորվում է. թարգմանիչը լավ է տիրապետում սայաթնովագիտության պատմությանը՝ իրեն հասու հինգ-վեց լեզվով, մանավանդ որ, ի տարբերություն հայ թարգմանիչների, որոնք վրացերեն և թուրքերեն խաղերը հայերեն են դարձրել տողացիներից, Ջ. Մեղուլաշվիլին, ինչպէս նշեցինք, նույն աշխատանքը կատարել է բնագրերից, շնորհիվ որի՝ վրացի ընթերցողը հնարավորություն է ստանում ուշ միջնադարի հայոց քերթության մեծագույն ներկայացուցիչներից մեկի սրտի ու մտքի արգասիքին ծանոթանալ ավելի լայն ծավալով:

Հասկանալի պատճառներով թարգմանիչը չի անդրադարձել այն խաղե-

---

<sup>1</sup> Տե՛ս **ՆՏՕՏ-ԾՊՅՏ**, թ. 11:

<sup>2</sup> Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:

րին, որոնք գովք են այբուբենին (թեջնիսներ են կամ այբբենական դարահեջաներ), բառախաղային հանգերով են, հանելուկներ են, գաղտնագիր-ծածկագրերով են և այլն, բայց և այնպես թարգմանության մեջ հիմնականում պահպանված են տողերի և վանկերի հավասարությունը, հանգավորման սկզբունքը: Դա հաջողվել է Ջ. Մեղուլաշվիլին, քանզի նա այն եզակի թարգմանիչներից է, որը, մի քանի լեզուների տիրապետելուց բացի, ունի նուրբ լեզվագագողություն:

Մայաթ-Նովայի նախասիրությունը հիմնականում մուխամազն է. հայերեն ավելի քան վեց տասնյակից գրեթե կեսը կառուցվածքով, ձևով և գեղարվեստական այլ հատկանիշներով բանաստեղծության այս տեսակն է: Ունի նաև մուխամազ-բայաթիներ («Խոսկիբրդ մալում իմ արի»), գազելներ («Աշխարումըս ախ չիմ քաշի»), թեջնիսներ («Այիբ բիմըն կարթացիլ իմ դասեդաս»), դափիաներ, դարահեջաներ, ալիֆլամաներ (դարահեջաները և ալիֆլամաները որևէ լեզվի այբուբենի տառերի անուններով փակվող հանգաբառեր են) և այլն: Խաղերը տաղաչափական արվեստի ձևերով ու տեսակներով բազմազան են, բանաստեղծական տեխնիկայի առումով՝ և՛ բարդ, և՛ կատարյալ: Ջ. Մեղուլաշվիլին, լինելով արևելյան պոեզիայի գիտակ, նկատի ունենալով, որ հայ մեծ երգիչը, մայրենի բարբառից բացի, հավասարապես ստեղծագործել է նաև թուրքերենի և վրացերենի թիֆլիսյան խոսակցական լեզուներով, գրում է. «Մայաթ-Նովայի տեքստերի բովանդակության ընկալումը բարդացնում է դրանցում ներառված արևելյան բառերը, թուրքերենում՝ պարսկա-արաբականը, հայերենում՝ թուրքական-պարսկական-արաբական-վրացականը»<sup>1</sup>: Ի պատիվ թարգմանչի՝ հավաստենք, որ նա տիրապետում է հայերենին, պարսկերենին, թուրքերեն-ադրբեջաներենին ու, թերևս, ամբողջ խորությամբ ըմբռնում բանաստեղծական տեքստը, մակդիրն ու համեմատությունը, բառերի իմաստային նրբերանգներն ըստ ենթատեքստերի: Այդ լեզուները նրան «տեսանելի» են: Հայերեն և թուրքերեն խաղերի լիարժեք վերծանման թարգմանությանը նպաստում է այն հանգամանքը, որ Մայաթ-Նովան այդ խաղերում գործածել է խոսակցական վրացերենի բառազանձի օտարամուտ՝ պարսկերեն, արաբերեն, թուրքերեն բազմաթիվ բառեր ու կապակցություններ: Եվ եթե հայ ընթերցողի համար դրանք հասկանալի են դառնում բառարաններին ու ծանոթագրություններին դիմելուց հետո, ապա վրացերենում նույն արտահայտությունները մեծ մասամբ արդի վրացերենի բառակազմի անբաժանելի մասն են (հենց դրա շնորհիվ Մայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերը վրաց ընթերցողին ավելի հասկանալի են, քան հայերեն խաղերը՝ հայ ընթերցողին): Օրինակ՝ «Դուն էն հուրին իս...» հայերեն բանաստեղծության մեջ մոտ տասնմեկ օտար, անհասկանալի բառերի բացատրությունը տրվում է հայերեն ժողովածուներին կից բառարաններում:

---

<sup>1</sup> Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

Նույն բանաստեղծության թարգմանության մեջ այդ բառերից ոչ մեկի բացատրությունը հարկ չի լինում տալ վրացերեն գրքի բառարանում, քանզի տասնմեկն էլ հավասարապես գործածվում են ժամանակակից թե՛ գրական և թե՛ խոսակցական վրացերենում: Չ. Մեդուլաշվիլին, ըստ էության, թուրքերեն և հայերեն խաղերի գեղարվեստական թարգմանությունը վարպետորեն համապատասխանեցրել է հեղինակի վրացերեն խաղերի, այս դեպքում՝ բնագրային տեքստերի կառույցին և ոճին, ճիշտ այնպես, ինչպես հայ թարգմանիչներն են վրացերեն ու թուրքերեն խաղերը հարմարեցրել հայերեն խաղերի բառազանձին, կառույցին ու ոճին:

Վերցնենք «Քանի վուր ջան իմ» գլուխգործոց մուխամմազը, որը հազեցած է ներքին բարեհունչ հանգերով, կառուցված է  $5+5+5=15$  սիսեմայով, բաղկացած է հինգ տնից, ամեն տունը՝ չորս տողից, բոլոր հինգ տների վերջին տողը կրկնությունն է առաջին տան չորրորդ տողի, և ինչպես բնագրում, այն ևս չի հանգավորվում ոչ մի տողի հետ: Թարգմանության մեջ պահպանված է բնագրում գործող սիսեման, ընդ որում՝ անթերի:

Գևորգ Ախվերդյանը (1818-1861) իր կազմած ժողովածուի բառարանում այս խաղի մեջ գործածված 20 բառից բացատրում է 16-ի իմաստը, մինչդեռ դրանք բոլորը գործածվում են վրացերենում՝ մասնավորապես՝ նագ-ի, սագ-ի, դաստա, փ/ի/ստա, բ/ու/լբուլ-ի, բաղ-ի, հանգ-ի, ս/ու/մբուլ-ի, ատլաս-ի, զար-ի և այլն:

Խոսքը հիմնականում 16-վանկանի քառանդամ տողաչափ տաղերի մասին է, որոնք մեծ հատածով բաժանվում են հավասար կիսատողերի, իսկ դրանք, իրենց հերթին, փոքր հատածներով կիսվում են քառավանկ անդամների, արդյունքում՝  $8/4+4/+8/4+4/=16$ : Մայաթ-Նովայի բնագիր խաղերին հարազատ էպիկական այս չափը գոյություն է ունեցել նաև վրացական չափածոյում, և կոչվում է *շաիրի* (XII դարի բանաստեղծներ Չախրուխաձեն և Շոթա Ռուսթավելին իրենց՝ «Թամարիանի» և «Ընձենավորը» պոեմներում այս չափն են կիրառել, որը վրաց գրականության մեջ գրեթե սրբորեն պահպանվել և գործածվել է ընդհուպ XIX դարի երկրորդ կեսը):

«Աշխարհս մե փանջարա է» խաղում արական փակ վանկեր են (թաղերում են բեզարիլ իմ, դաղերում են բեզարիլ իմ և այլն), իսկ վրաց լեզվում երկվանկ և եռավանկ բառերում շեշտը բացառապես վերջից երկրորդ և երրորդ վանկերի վրա ընկնելու պատճառով տողերն ունեն միայն դակտիլային վերջավորություն (տա՛ լժձձ Ծյ՛ Ֆճճնձ Թձձձձ ցձձձձ! Թա՛ դմա բե՛ զարս մամի՛ դվանա, լձ՛ լձձձ Ծյ՛ Ֆճճնձ Թձձձձ ցձձձձ! Դա՛ դմա բե՛ զարս մամի՛ դվանա և այլն): Բնագրում և թարգմանության մեջ տողերը վերջանում են քառավանկ բառերով, հանգերը և ռիթմայնությունը ևս համաչափ, բարեհունչ, պահպանված են մինչև վերջ, որոնք ընդգծում են բանաստեղծական խոսքը:

Նույն խաղի օտար բառերից Գ. Ախվերդյանը բացատրում է յոթ-ութի իմաստը՝ փանջարա (պրս. պատուհան), թաղ (արաբ. կամար), դովլաթ (պրս. հարստություն), գափ (պրս. ծաղրախոսություն), դոստ (պրս. բարեկամ), յաղ

(թրք. թշնամի), վախտ (պրս. ժամանակ), վրաց ընթերցողի համար բոլոր այս բառերը հասկանալի են, և նա կարիք չունի բառարանին դիմելու, իսկ **թաղ**-երիսագան, **դաղ**-երիսագան, **թամաշ**-իսգան բառերում բառիմաստային նույն արմատներն են, ինչ որ հայերեն խաղերում, բնականաբար տարբերվում են հոգնակիակերտ (-երի) և հոլովական (-սագան) մասնիկներով: Պահպանված է հեղինակային 16 վանկաչափը<sup>1</sup>:

Բայց տեխնիկական և գեղարվեստական նրբերանգների առումով, ըստ թարգմանվող լեզվում գործող բանաստեղծական կանոնների ու ռիթմական միավորների, միշտ չէ, որ ստեղծվել է անհրաժեշտ մեխանիզմ: Այսպես՝ «Դուն է՛ն գըլխէն իմաստուն իս» մուխամազի թարգմանության մեջ առաջին տան չորս տողերում կրկնվող «մի՛ անի» վերջնաբառերը, որ բնորոշ և պարտադիր են բանաստեղծության այդ տեսակին և, որպես քառատողի վերջավորություն, կրկնվում են նաև հաջորդ տներում, թարգմանության մեջ բացակայում են, այսինքն՝ այս և մեկ-երկու այլ բանաստեղծության մեջ չի պահպանվել մուխամազին հատուկ հանգավորման ու կառույցի կանոնը:

«Խաբար գընաց բըլբուլի մող» հայերեն խաղի առաջին տողերն ունեն իգական բաց վանկեր՝ («մըն՛ում է»-ի կրկնությամբ), թարգմանության մեջ նույնպես տողերն իգական են (վերջից երկրորդ շեշտված վանկով վերջավորություն՝ տջա՛-լո /թվա՛-լի, մտջո՛ւ-լո /մթվրա՛-լի, Ֆա՛-րո /գա՛-րի, յ՛-լո ա՛-լի), հանգերը երկու դեպքում էլ բաց են (և՛ բնագրում, և՛ թարգմանության մեջ՝ aaaa), վանկերի քանակը թե՛ հայերենում, թե՛ վրացերենում 16-ական են, միայն առաջին և երկրորդ կիսատողերը շրջված են, ինչը ռիթմական մասնակի փոփոխություն է առաջ բերել, որը անխուսափելի է: Տարբերու-

---

<sup>1</sup> Մի քանի օրինակ, որ հաստատում են վերն ասվածը. «**Ամեն սագի մեչըն գոված**» («**Քամանչա**») բանաստեղծության մեջ՝ «Չարըտ ռաշի կուդեն պիտի, վուր դուն խոսիս քաղցր հանգով»:

Վրացերեն՝ րամոս շլոժո մշա զոնժա, րոմ ձմլոժոժ լժժոլո Յանցոտ // Ռաշիս կուդի ձուս գինդա, ռոմ ամլերդե տկրիլի հանգիթ: Եթե նկատի ունենանք, որ վրացերենում «կուդի»-ից բացի, «ձուս»-ն էլ նույն հայերեն ձարն է, ամեն ինչ պարզ կլինի:

Դանգըն դանգի միչեն հանաժ, հիդքաշաժ մըսխալ մըսխալ իս («**Անգին սկըն վրեղ շարած...**»):

Վրացերեն՝ ճանց-ճանցոժոտ ձլոնոլո Բամոսեմլոլո մոսեալո եար // Դանգ-դանգոբիթ աժոնիլի չամոսխմուլի միսխալի խար:

Վրացին ո՛չ **դանգի**-ի համար է բառարան նայելու, ո՛չ **մըսխալի** համար, քանզի երկուսն էլ իրեն մանկութ ծանոթ բառեր են: Այստեղ ևս վանկերի քանակը հավասար է՝ 16/16:

Նույնը կարելի է ասել՝ «Վարթըն էլվընումըն կուլի, նամ-նամ արիսին սագ ըլիլով» («**Քու արիվն կու սիրիս...**») նախադասության համար, որտեղ բնագրում ընդգծված յոթ բառից հինգը թարգմանելու կարիք չի եղել: Յարժո ձոջանժո ձրո, նամ ձձձլոժոժն ձրոնա Նաժաժ // վարդի աիվանգե արի, նամս ապկժուրերս արխաս սագադ:

«Թաքավուրի քարխանեմեն դուս էկաժ խալարժն դուն իս» («**Էշխեմետ անդանակ էլա**»):

Վրացերեն՝ մեջոս յարեմոս մալոժոլո մջոնոս ցանոս եալատի եար // մեփիս քարխանիս մաքսովիլի ձվիրիս փասիս խալարթի խար: Հայերենում և վրացերենում և՛ բառերի քանակն է հավասար, և՛ վանկերի: Կարելի է վկայել թարգմանության շատ այլ օրինակներ:



թյունը բառերի քանակն է. բնագրում 130 է, թարգմանության մեջ՝ 111: Առհասարակ հայերեն խաղերի վրացերեն թարգմանություններում բառերի քանակը՝ 15-20, հաճախ էլ 25-30 բառով պակաս է: Այսպես, «Քանի վուր ջան իմ» հայերեն խաղը պարունակում է 163 բառ, վրացերենը՝ 150: «Ամեն սագի մեչըն գոված...» համապատասխանաբար՝ 165/137, «Արի, ինձ անգաճ կալ...»՝ 148/93, «Ի՞նչ կօնիմ հեքիմն...»՝ 235 /199 և այսպես շարունակ:

Նշենք, որ հայերենից թարգմանվող յուրաքանչյուր տեքստ, առավել ևս վրացերենում, սեղմվում է: Դա վերաբերում է հատկապես չափածոյին: Այս մասին թարգմանաբանության մեջ տեսական հիմնավորումներ չկան, բայց կա կարծիք, որ այլ լեզուներից հայերեն թարգմանությունն առհասարակ աճում է:

Վրացերենի հակիրճությանը նպաստում են մի շարք գործոններ, նախ՝ հետադարձությունները (-օճճ) մոտ, հետ, (-Ֆջ) վրա, (-չցճ) դեպի, (-ջօօ) պես, (-ծօ) մեջ, մինչև (-ձժց, -ձժօն) և այլն, որոնք դրվում են հոլովվող բառի վրա: Դրանք համապատասխանում են հայերենի վերջնահար դիրք ունեցող կապերին, իսկ դրանք հայերենում գրվում են առանձին: Նույնը վերաբերում է օժանդակ բայերի եզակի և հոգնակի ձևերին, բազում բառակապակցություններին, միացող և միասին գրվող ձևայիններին՝ -ձց, -չց, -օժց, -Յ, -Յճ, -ժճ, -ջօ (էլ, ևս, հենց, նույնպես, նմանապես, մոտ, մոտավորապես) և այլն, որոնք վրացերենում կցվում են նախորդող կամ հաջորդող բառին՝ հանդես գալով մեկ բառով (ի դեպ՝ բոլոր այս ձևայինները, անկախ միասին կամ անջատ գրվելու կանոնից, և՛ հայերենում, և՛ վրացերենում դառնում են մեկ ամփոփ հասկացություն):

Նշենք, որ հայերեն բազմաբառ շատ կապակցություններ, որ առկա են նաև խաղերում, գրվում են մեկ կամ երկու բառով: Այսպես՝ «չիմ կանա» երկբառ միտքը վրացերեն արտահայտվում է մեկ կարճ բառով՝ «վեր» («ջցր»), իսկ «թե վուր ինձնից բեգարիլ իս» հինգ բառից կազմված նախադասությունը հնչում է ընդամենը երկու բառով՝ «թու մոգբեգրդի» («օ՞յջ ծօցձցՖՅճօ»), նման օրինակներ կարելի է տասնյակներով վկայել:

Մասնակի դժվարություններ են հարուցել նաև հեղինակի բառաստեղծական սկզբունքները. Մայաթ-Նովան նույն քառատողում հաճախ միասին օգտագործել է և՛ հայերեն բառեր, և՛ մեր բարբառներում գործածվող դրանց օտար համարժեքներ՝ դրոշ+ալամ. «Զարուզարբաբե **դրո շա**, ման իս գալի **ալամի** պես» («Յա՛ր, քիզ իսկի գավալ չըլի...»), տուզ+նամագ+աղ. «Մըտի կ արա քու ստիդոդին՝ **տուզ-նամագ-ա՛ղ** իմացի» («Էսօր իմ յարին տեսա»), նաբաթ+դանդ+շաքար. «Պըռոշնիրդ **նաբաթ ունիս՝ Դանդ ու շաքարի** նըման իս» («Յիս քու դիմեթըն չիմ գիդի»), արք+իխտիար. «Յա՛ր, քիզ վըրեն **արք** ունենամ, մե լավ **իխտիար** ունենամ» («Յիս մե դարիբ բլբուլի պես»), այլ բառեր նավ+գեմի, նոր+թագա, բարեկամ+դոստ, սեր+էշի, կարոտ+հասրաթ, դոնաղ/իս+ հյուր, և այլն: Հեղինակը հիմնականում նման անհրաժեշտության է դիմել հանգավորման համար: Նույն նպատակով խոսքի մեջ միավանկ

բառերը նա անհրաժեշտաբար դարձրել է երկվանկ **եկ=ա-րի**. «Շ'կ, ա'րի սիրտ, մընա դուն մե դամադի» («Արի ինձ ա'նգաճ կալ...»), **պէս=նը-ման**. «Ապրիլ էր, մեկ էլ էր բերի **քիզի պէս** նաղաշ, նագանի» («Թամամ աշխար պրտուտ էկա»), **քիզ=քի-զի** կամ հակառակը՝ **քիզի=քիզ**. «Չըկա **քիզի** նըման, Չըկա **քիզի** նըման, **Քիզ** նըման, **Քիզ** նըման, դուն իս աննըման» («Բըլբուլի հիդ լաց իս էլի...»), իսկ երկվանկերը՝ եռավանկ՝ **միռ-նիմ=մի-ռա-նիմ**. «Վա յ թե հասրաթետ **միռնիմ**... Թուդ դոստիրբս շատանան, Թըշնամիքըն **միռանիմ**» («Յիս կանչում իմ լալանիմ»), **քիզնից=քիզանից**. «Քամեցիր էշխիտ մանգանով, յիս պիտիմ **քիզնից** բեդամադ: Ինչ **քիզանից** հիռացիլ իմ, իմ ջանումըս ջան չէ մըտի» («Աջաբ քու սիրտըն ո՞վ շինից...»), նան **ա-րիվ=ա-րե-գակ, տես-նիմ=տե-սա-նիմ**, և այլն: Նա երբեմն նույն բառը գործածում է տարբեր իմաստներով: Օրինակ՝ «Թեգուզ նընգնիմ ծովի մեչըն՝ հովնալու **ճար** չիս անի» տողում («Շատ սիրուն իս») ճար բառի իմաստը այս նախադասության մեջ միանգամայն հասկանալի է, բայց ահա՝ «Մայաթ-Նովեն ասաց՝ դարդըս կանց մե **ճարըն** շատացիլ է» նախադասության մեջ («Աշխարըս մե փանջարա է») նույն ճար բառն ունի բազմաթիվ իմաստներ, որովհետև վրացական այբուբենում ճ տառի թվային արժեքը հինգ հազար է (վրացերենում ճ-ն հենց „ՖՅԾ“=«ճար» է կոչվում): Կամ վերցնենք **ջան** բառը «Անգաճ արա բարիթավուր» բանաստեղծությունում. մի դեպքում այն հոգի մաշել՝ տանջել է նշանակում՝ «Քաղցր լիզվով **ջան** իս հանում», երկրորդ դեպքում՝ հանգիստ՝ «**Ջան** չունիմ յարի ձեռնեմեն», երրորդ դեպքում՝ ողջ, առողջ՝ «**Պատիվ** ունիմ, Քանի վուր **ջան** իմ», այլ կապակցություններում նույն բառը արտահայտում է նաև իմաստային այլ երանգներ:

Մեկ-երկու դիտարկում.

նշեցինք, որ հայերեն և թուրքերեն երգերը ներկայացվել են համապատասխան լեզուների տառադարձությամբ, ուղղագրությամբ, կետադրությամբ և բնագրագիտական որոշակի միջամտությամբ: Ըստ ընդունված կարգի, սակայն, թեև թարգմանիչը նպատակ չի ունեցել խաղերը վրացերենի վերածել այնպես, որ տվյալ երգը կատարվի այն եղանակով (հանգով), ինչպես կատարվում է բնագրերով, որովհետև աշուղական տեքստը հորինվում է երգելու համար, որը գրվում է տաղաչափական յուրահատուկ և խստապահանջ օրենքներով: Այդուհանդերձ գրքում թերևս պետք էր զետեղել դավթարի տողատակերի հեղինակային ծանուցումներն ու ցուցումները: Ավանդականից շեղումներ կան, առաջին հերթին խաղերի դասավորության և վերնագրերի մեջ, օրինակ՝ «Դուն է՛ն գըլիեն իմաստուն իս»-ը վերնագրված է՝ «Մի անի» (վրացերեն վերնագրված է՝ «Բլբուլին ասացին»), թեև վրացերեն թարգմանության մեջ առաջին տան չորս տողերում կրկնվող «մի՛ անի» վերջավորությունը, որ կրկնվում է նաև որպես հաջորդ տների չորրորդ տողի վերջավորություն, իսպառ բացակայում է: «Արի, ինձ անգաճ կալ...»-ը՝ «Ար սիրե», «Առանց քիզ ի՛նչ կօնիմ» -ը՝ «Մե-մեկ», «Թամամ աշխար պտուտ էկա...»-ն՝ «Նագանի», «Խաբար գընաց բըլբուլի մօդ...»-ը՝ «Մընում է», «Թա-

քաւոր իս, դի՛ վանս արա...»-ն՝ «Քու արիվըն կուսիրիս», «Խօսկիրըտ մալում իմ արի»-ն՝ «Ախպեր» և այլն:

Հայերեն խաղերի գրությունը բավականին խանիխուռն է, չկա ուղղագրության ու կետադրության միասնական գործածություն, երբեմն էլ նույն բանաստեղծության մեջ և՛ դասական ուղղագրությունն է, և՛ ժամանակակիցը: Օրինակ՝ ենգիդունիա-ն՝ *յինգիդունիա* է, բըլբուլըն-ը՝ *բուլբուլըն*, նրհախ-ը՝ *նահախ*, հեքիմ-ը՝ *հեքիմին*, խօսկիրդ-ը՝ *խոսկիրտ*, ի՞նչ կօնիմ հեքիմըն-ը՝ *ինչ կոնիմ հեքիմն*, մեջլումի պէս՝ կորաւ եարըս-ը՝ *մեջլումի պէս կորավ յարրս* և տասնյակ բառեր ու կապակցություններ: Սայաթ-Նովայի գործածած շատ բառեր արդի հայերենով են՝ *համա-ն*՝ համար, *կանանչ-ը*՝ կանաչ, *մոդ-ը*՝ մոտ, *մեչ-ը*՝ մեջ, *ամէն-ը*՝ ամեն:

Բնագրում միասին գրված բառերը բաժանված են բաղադրիչների՝ *գուքա*=գու քա, *վունցոր*=վունց որ, *չրթողի*=չը թողի, *չրտեսա*=չը տեսա, *բացարած*=բաց արած, և բազում այլ բառեր: Նշվածից բացի, դարձյալ հայերեն տեքստերում կան նաև բազմաթիվ սխալներ և վրիպակներ:

Նկատվում են նաև այսպիսի «ուղղումներ».

Փահրադըն միռած, Շիրինն ասաց *ղարեն* /դարեն/ էրված իմ,

Քաշվիլ է վարթըն, մոդ չի թողնում, *խարեն* /չարեն/ էրված իմ.

Բըլբուլըն ասաց՝ վարթիս խաթրի *քարեն* /խարեն/ էրված իմ:

Այս բանաստեղծության գրեթե բոլոր տողերում նման «ուղղումներ» կան:

Ակնհայտ է նաև վրացերենի կետադրական նշանների՝ երկու կետի (վերջակետ), կետի (միջակետ), գծիկի (բուլթ), կետ-ստորակետի գործածության շփոթը հայերեն խաղերում, որոնք չափածոյի մեջ, հատկապես ասմունքի ժամանակ, էական դեր ունեն և կատարում են որոշակի գործառույթներ: Ինչպես ասացինք, այս ամենը հայերեն խաղերի գրության մեջ է, որը չի կարող ազդել թարգմանության գնահատականի վրա:

Գրքի նկարիչ Լ. Դադիանին նկարագարողումների համար օգտագործել է Գր. Գազարիսի (1810-1893) և Լ. Լագորիոյի (1827-1893) աշխատանքները:

«Ժողովրդական մեծ գուսան», «Խալխի նոքար» և «սիրո բարեկամ» Սայաթ-Նովան ընթերցողին ներակայանում է «Կովկասյան տուն» հրատարակչության Թբիլիսիի բաժանմունքի տնօրեն Նաիրա Գելաշվիլիի և հովանավորների նյութական աջակցությամբ: Բանաստեղծի գրական ժառանգությունն այս ծավալով վրացերեն լույս է տեսնում առաջին անգամ:

### Грачик Байрамян – Из истории грузинских переводов армянских игр Саят-Новы

Гениальный Саят-Новая, как поэт, певец и композитор, представляет собой огромное национальное явление. Великий поэт благодаря своей трехязычной лирике открыл новую главу в художественном мышлении армянского, грузинского и турецкого народов, обогатил незыблемыми ценностями средневековую поэзию и ашугское искусство этих народов, сыграв очень важную роль в сближении народов Закавказья, их взаимном познании и углублении культурных и дружеских связей. Своими трехязычными

песнями, с их масштабом и содержанием, он вышел за рамки одного народа, получил общенациональное значение и благодаря своей общественно полезной деятельности стал более актуальным и поучительным особенно в наши дни.

**Hrachik Bayramyan – *From the History of Georgian Translations of Sayat-Nova's Armenian Songs***

Greatest Sayat-Nova – a poet, singer and songwriter, is a nationwide phenomenon. Thanks to his trilingual lyrics, the great artist opened up a new era in the creative thinking of Armenian, Georgian and Turkish people, enriched the Medieval Eastern poetry and ashugh music of those peoples with enduring values, playing a crucial role in rapprochement, mutual recognition and deepening of cultural and friendly relationships of the peoples of Transcaucasia. With his trilingual songs, due to their scale and content, he surpassed the boundaries of one nation, gained a universal significance and with his public activities he became more authoritative and enlightening especially for our days.

Ներկայացվել է 15.05.2019

Գրախոսվել է 23.05.2019

Ընդունվել է տպագրության 25.06.2019